

Momarkedet gjennom tidene

Et minneprosjekt under utarbeidelse: Et sentralt sted i Eidsberg-historien

Av Tore Lund

Høsten 2018 kom jeg ved en tilfældighet i kontakt med professor i illustrasjon, Hilde Kramer, fra Kunsthøgskolen i Bergen. Hun ønsket å intervju Anne-Lise Piwowarski og Alice Nygaard om Edmund Piwowarskis rolle i det polske orkesteret i Momarken fremmedleir, og om Truls Nygaards engasjement på Momarkedet. Da Anne-Lise ringte meg og spurte om jeg ville bistå med min lokalkunnskap i intervjuet, ble jeg straks involvert i prosjektet.

Forskningsprosjekt om Momarken

Det viste seg at Kramer var i gang med et forskningsprosjekt om Momarken som historisk sted. Prosjektet står frem som en form for «arkeologisk utgraving» hvor de historiske lagene gjennom forskjellige perioder skulle avdekkes, med hovedfokus på stedets påvirkningskraft på mennesker og samfunn, og de endringene som har skjedd over tid.

For å skape en deltakende, bærekraftig og helhetlig minnekultur om Momarken, blir det derfor foretatt flere intervjuer med personer med tilknytning til stedets historie. I tillegg til skriftlig kildemateriale, film og fotografier, kan mennesker som har befunnet seg i dette landskapet bidra med viktig informasjon. Prosjektet skal presenteres gjennom lydfortellinger, såkalt podkasting. Dette er en moderne form for kringkasting via internett der

hver enkelt lytter selv kan bestemme når de vil spille av opptakene.

Min rolle som lokalhistoriker i prosjektet er å finne informanter, lete etter relevante kilder i arkiver, aviser og bøker, og drøfte bruken av dette stoffet med Kramer.

I denne artikkelen blir noe av kilde-materialet og stedets mangfoldige historie kort presentert for leserne av «Haakon».

Markedsplassen og Momarkedet

Til Østfold Landbruksselskaps 150-års jubileumsberetning i 1980, skrev tidligere ordfører Johan Volden en artikkel om det gamle Momarked. Han påpeker at området gjennom tidene har blitt brukt til mange forskjellige formål og gjennomlevd mange faser.

Stedets beliggenhet og kulturhistorie har alltid vært nøye knyttet sammen. Navnet Momarken kommer av gårdsnavnet *Mona*, den norrøne dativformen av *mo*, 'slette' og *markadr*, 'marked'. På sandsletta ved moreneryggen der de gamle kongeveiene krysset hverandre, sier kildene at Momarken allerede fra begynnelsen av 1600-tallet var en viktig møteplass for folkeforlystelse og omsetning av handelsvarer, kveg og hester fra Smaalenene og Värmland. Men mye tyder på at markedstradisjonene går så langt tilbake som til middelalderen, hevder Johan Volden.

Markedstida ble på midten av

Frem til utbruddet av 1. verdenskrig var det mye folk og dyr på Momarkenutstillingene. Over 300 dyr ble vist frem under slike dyrskuer. Postkort: Jul Aage Krosby.

1700-tallet lovbestemt til å vare i tre dager rundt Mikkelsmesse, 29. september. Dette ble kalt for «markedshelgen» og ble omtalt som «Mikkelsmarked».

Men både handelsfolk og allmue brøt denne tidsbegrensningen og drev med byttehandel, turing og festing både før og etter dette. Fogd og lensmann måtte til tider beslaglegge varer, bøtelegge og arrestere bråkmakere. Sogneprest Wilse oppfordret derfor myndighetene til å endre markedet «til Forminskelse af Sædernes Fordervelse». Allerede i 1813 ville fogden legge ned hele markedet. I 1830 stengte de sentrale myndighetene det gamle markedet for sivil bruk.

Militære formål

Momarken ble allerede på 1700-tallet brukt til ekserserplass for infanteri- og kavalerisoldater. Fra 1820 leide de

militære myndigheter hele plassen, som tilhørte gården Langebrekke, til dette formålet.

Nytt marked

Selv om det ble forsøkt å blåse i liv i det gamle markedet i 1850-årene, gikk det flere år før dyra og sivilbefolkningen igjen fikk utfolde seg på markedsplassen.

Det første store dyr-skuet ble arrangert i 1876, og hesteutstillingene og fesjåene utviklet seg til årlige arrangementer, og vi hører igjen om et yrende folkeliv på Momarken.

Momarken-utstillingen fikk etter hvert status som stats-utstilling for husdyr og ble avholdt med to års mellomrom. Plassen ble utvidet, planert og inn-gjerdet, og det ble også lagt til rette for kappkjøring med okser og hester. I en egen reve-hall fikk pelsdyrnæringen

Hesten avløste oxen som kappkjøringsdyr, og i 1912 ble utstillingsplassen utvidet og en travbane opparbeidet. Fra boken «Fra Norges næringsveie i tekst og bilder. Fra Østfold fylke, 1923».

også sin utstillingsplass på Momarken. En kort periode før 1920 hadde Mysen Turn- og Idrettsforening idrettsplass på markedsplassen.

Travbanen

Det gamle markedet, dyr-skuene og landbruksutstillingene inneholdt elementer av både underholdning og konkurranser. Dette er noe både travsporten, motorsporten og Momarkedet har videreført.

Momarken travbane ble etablert i 1920. Sammen med mønstring av hest på dyrskuene fikk travbanen stor betydning for hesteoppdrett på begge sider av grensen. Totalisatorspillet kom i gang i 1930.

Banens historie kan deles i to ulike faser, sier Mysen-gutt og tidligere statsarkivar, Per Øivind Sandberg. I tidsrommet 1920-1960 var travbanen et treffpunkt og en hyggelig søndagsfornøyelse for hesteinteresserte og «småspillere» i distriktet, skriver han videre, mens etter 1960 har travsporten, også på Momarken, utviklet seg til en

profesjonell næring med elektronisk totalisatorspill og etableringen av et eget spillselskap, Norsk Rikstoto i 1982.

I takt med økningen i omsetningstallene er banen blitt modernisert med nye totalisatorbygg, bekvemmeligheter for publikum og nye stallbygg for travtrenere og hesteeiere. Travsporten i distriktet står fortsatt sterkt, og A.S. Momarken Travbane feirer 100-årsjubileum neste år.

Som *motorsportsarena* har Momarken lange tradisjoner, fra bilrace på 30-tallet med Bugattier og ombygde T-Forder til langbanekjøring med speedwaykongen Basse Hveem på 40- og 50-tallet, samt rallycross med Jackie Stewart og Martin Schanche på 1970-tallet og fremover. Momarken Bilbane er fortsatt en av de viktigste arrangørstedene i landet for bilcross.

Det gamle handelsmarkedet, dyrskuene, Momarken Travbane, Momarkedet og andre arrangementer på Momarken har skapt et positivt bilde av et sted hvor folk søker spenning, hygger seg og blir underholdt.

Leirene

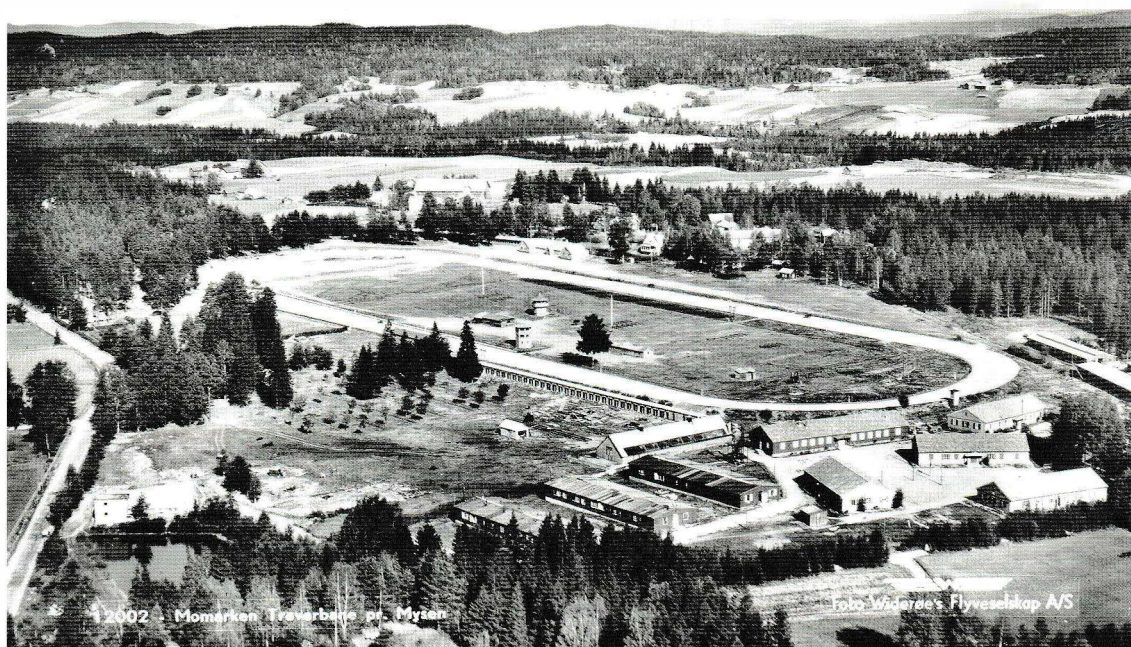
Okkupasjonstida og leirene for krigsfanger i forbindelse med 2. verdenskrig avdekker en mørkere side av steds-historikken. Denne delen blir også viktig når Momarkens kjente og ukjente historie skal formidles.

Arne Sandem har i boka «Den siste SS-leiren» gått igjennom det omfattende kildematerialet i Riksarkivet om konsentrasjonsleiren, «SS-Sonderlager-Mysen», som skulle etableres på Momarken på slutten av 2. verdenskrig – kanskje den siste leiren av dette slaget som nazistene opprettet i Europa.

Ved årsskiftet 1944-45 ble det nemlig gitt klarsignal fra tysk hold om å bygge en KZ-leir i Norge etter mønster fra leirene i Polen, og valget falt på Mysen

og Momarken Travbane. Seniorforsker Terje Emberland ved Holocaustsenteret mener at Momarken blant annet ble valgt fordi en sammensatt norsk-tysk skjegerenhet fikk videreopplæring som vaktmannskap akkurat der. Denne treningen foregikk på Høytorp fort. SS kombinerte ofte konsentrasjonsleire og treningsleire. Vakhold i slike leire kunne øve soldatene til den nødvendige hardhet som trengtes i tjenesten. Momarken-leiren var muligens et ledd i Himmlers og Quislings planer om etnisk rensing av romfolket og internering av politiske fiender i Sør-Norge.

Våren 1945 ble både russiske fanger og en stor kontingent norske politiske fanger overført til Momarken for å bygge opp leiren under ledelse av SS-offiserer

Leiområdet, markedsplassen og travbanen like etter andre verdenskrig. Flere av brakkene var i bruk da det første Momarkedet åpnet i 1950. Foto: Widerøes flyveselskap A/S. Postkort: Jul Aage Krosby.

med erfaring fra blant annet Auschwitz. Da freden kom i begynnelsen av mai, var det rundt 300 fanger som ble frigitt på Momarken.

I slutten av mai inspisererte *Grev Folke Bernadotte* den tomme leiren sammen med formannen i Mysen og Omegn Røde Kors, *Klaus Ous*. Leiren kunne brukes til oppsamlingsleir for russiske krigsfanger før hjemsendelse til Sovjet, og snart kom flere hundre russere i dårlig forfatning fra forskjellige leire over hele landet til Momarken. Russerne ble sendt hjem til en uviss skjebne i løpet av juni.

Fra juli 1945 ble polske «displaced persons» overført til leiren på Momarken. Dette var ungdommer som hadde vært utskrevet til tvangsarbeid og kom fra leire spredt over hele Norge. De hadde ikke vært hjemme på mange år og manglet blant annet skolegang. FNs flyktningsorganisasjon UNRRA sørget for at det ble igangsatt en leirskole med polske lærere. Derfor var det over 300 elever som gikk på folkeskole og gymnas på Momarken. På det meste var over 750 polske ungdommer plassert i det statlige mottaket «Momarken Fremmedleir». Etter hvert fikk mange av dem reise hjem til Polen, men flere bosatte seg i distriktet og andre steder i Norge.

På forsommeren 1947 ble brakkene overtatt av en gruppe østeuropeiske jøder som hadde overlevd Holocaust. Den norske regjering hadde gitt tillatelse til å slippe inn 600 jøder i landet, og disse ble fordelt på to leire: Ystehede i Halden og leiren på Momarken. Flyktingene fikk arbeidstillatelse og undervisning i norske forhold, språk og historie.

Flere forlot leiren i løpet den første sommeren. I september samme år ble leiren offisielt nedlagt, men ved utgangen av 1948 bodde det fortsatt 24 jødiske familier og noen enslige i tre brakker på Momarken. I 1950 var det ennå seks familier som leide og bodde i de to siste brakkene som Eidsberg kommune hadde overtatt i 1949.

Røde Kors

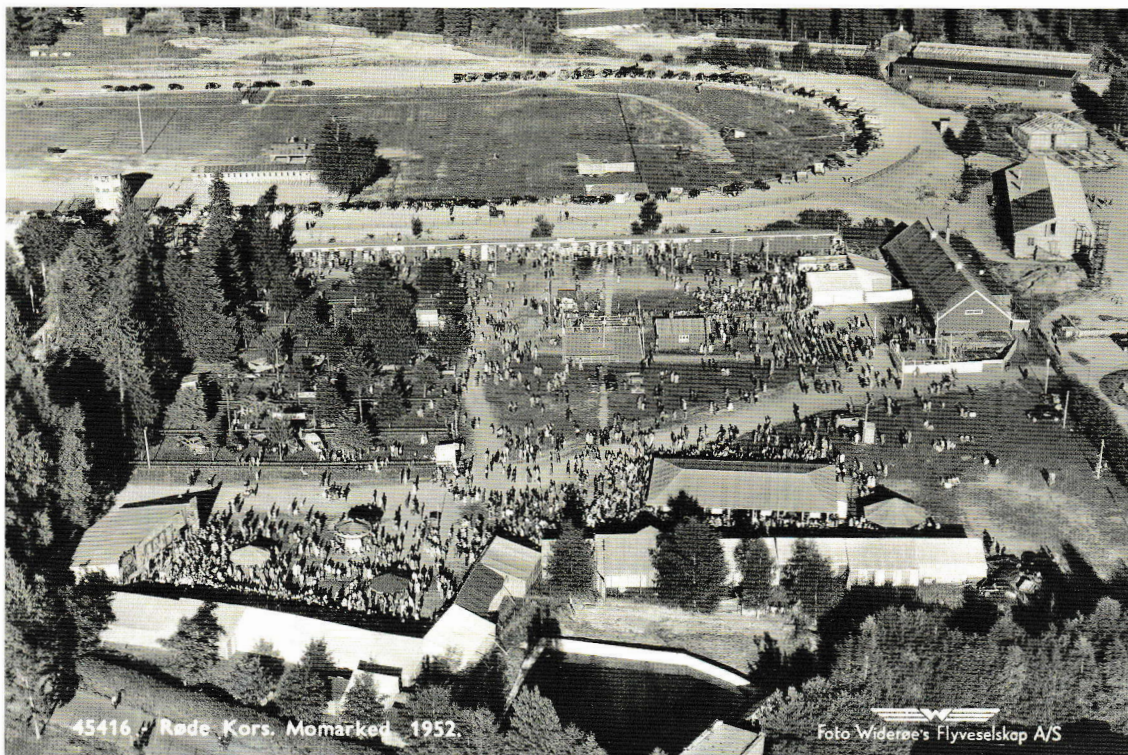
Mysen og Omegn Røde Kors (MORK) ble stiftet under 2. verdenskrig. Foreningens første formål var å organiserte hjelpesendinger til den nyopprettede fangeleiren på Momarken, først til de norske fangene og senere til de russiske og polske krigsfangene, og de jødiske flyktingene.

I Røde Kors-husets kjeller i Mysen sentrum ligger lokalforeningens rikholdige arkiv godt bevart. Dette spennende kildematerialet belyser det viktige hjelpearbeidet som ble gjort i leirene. Røde Kors fikk en nøkkelrolle, og den lokale foreningen og Mysen-befolkningen gjorde en betydelig humanitær innsats i disse etterkrigsårene.

Røde Kors og Momarkedet

Da en landsomfattende Røde Kors-uke ble etablert i 1948, mente foreningen at det kunne gjøres noe mer og større ut av denne uka. Derfor lanserte de en idé om et årlig høstmarked som kunne ta opp de århundregamle markedstradisjonene med utstillinger, salgsboder, tivoli og underholdning. Det første markedet åpnet i 1950, og i sin åpningstale roste den tidligere Tysklands-fangen *Didrik Arup Seip* MORKs arbeid i leirene.

Markedsplassen og Momarkedet i 1952. Markedets første scene lå tett inntil revehallen og brakkeleiren.

Med krigen som bakteppe ble altså det moderne Momarkedet til. I gjenreisningens og rasjoneringens strevsomme 50-tall ble markedet et pustehull i hverdagen for store og små. Med velstandsøkningen på 60-tallet økte publikumstilstrømningen og omsetningstallene.

Markedets tiltrekningskraft holdt seg godt i flere tiår fremover. Kombinasjonen av en varemesse med et underholdningstilbud og dugnadsarbeid til støtte for et ideelt formål, appellerte til mange. Tradisjonen med de årlige TV-sendingene fra NRK gjorde også sitt til at Momarkedet ble kjent over hele landet og fikk internasjonal oppmerksomhet.

Nasjonal og internasjonal kulturbegivenhet

Momarkedet var en årlig, nasjonal kulturbegivenhet i over seks tiår. Med MORK som initiativtaker og arrangør, ble enkeltpersoner, foreningsliv, næringsliv, aviser, radio og fjernsyn trukket med i arbeidet til inntekt for Røde Kors.

Momarkedet er blitt betegnet som ikke bare Norges, men en av verdens største humanitære tilstelninger. Momarkedet ble etter hvert en kulturformidler og et møtested for artister og kunstnere fra hele verden. Med Bing Crosby og Abba som de største, har mange verdenskjente artister gjestet Momarkedets scene gjennom årene.

Momarkedet har vært en viktig kulturinstitusjon i det norske

samfunnet, noe det omfattende bilde-, film- og skriftlige kilde-materialet vitner om. Markedet er historie, men minnene lever videre. For fremtiden blir det viktig å forvalte disse minnene på en god

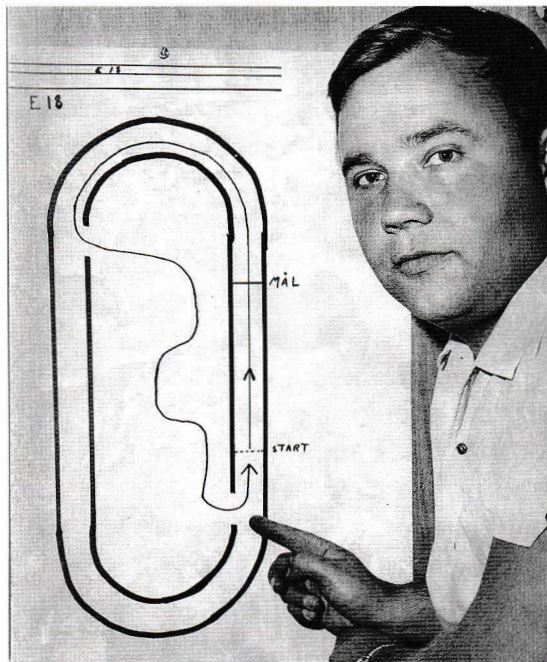
måte slik at kommende generasjoner får forståelse for hvor stor verdi et arrangement som har betydd så mye for så mange, har hatt. Ekstra hyggelig er det derfor at film- og bilde-materialet

Axels Tivoli i nyere tid. Markedsguttens far, Truls Nygaard, var formgiver for merkevaren Momarkedet og tegnet både logo og markedsplakater.

Annonser fra 1971 viser at datidas store bilsportsnavn var på plass.

Jan Gundersen fra Mysen introduserte rallycross på Momarken Travbane i 1971.

fra markedet nå skal digitaliseres og gjøres tilgjengelig for allmennheten. Dette finansieres med statlige midler, i et samarbeid mellom kommunen, MORK og Eidsberg historielag.

Momarken av i dag

Selv om de fysiske sporene etter det gamle handelsmarkedet, leirene og Momarkedet nærmest er visket ut, er området fortsatt i flittig bruk. Den geografiske plasseringen og de gode fasilitetene på travbanen, gjør at stedet er attraktivt for publikum og arrangører.

Det arrangeres årlige festdager på den gamle markedsplassen med tivoli og underholdning. Bil- og trav-sporten holder til på travbanen. Det er liv og røre i hesteringen og i stallområdene. I tillegg til frimarkeder og mønstringer av blant annet islandshester og fjordinger, har plassen blitt benyttet til auksjonsvirksomhet og ulike festival-arrangementer.

Stedets tradisjonsrike og flersidige fortid og dagens virksomhet gjør at Momarken fortsatt har stor betydning og kulturhistorisk verdi for mennesker

langt utover lokalmiljøet. Det blir derfor spennende å se hvordan stedet utvikler seg i fremtiden.

Kilder:

- Terje Emberland og Matthew Kott: Himmlers Norge. Nordmenn i det storgermanske prosjekt (2012).
- Ole-Jørgen Eng m.fl.: Momarken. AS Momarken Travbane 1920–1995. Momarken Travselkap 1930–1995. (1995).
- Gunnar Rudie m.fl.: Bygdebok for Eidsberg. Bygdehistorien 1537–1800 (1966).
- Per-Øivind Sandberg: Eidsberg gjennom 150 år (1998).
- Arne Sandem: Den siste SS-leiren (1990).
- Sigurd Senje m.fl.: Bygdebok for Eidsberg. Bygdehistorien 1800–1965 (1970).
- Johan Volden: Det gamle Momarked. Til Østfold Landbruksksselskaps 150-års jubileumsberetning (1980).
- Hans Wåler: Mysenleksikon: Mysen kommune 1920–1961 (1999).

Du treffer oss i HALL A på MOMARKEDET

HER ER NOEN EKSEMPLER PÅ HVA VI KAN TILBY UNDER MOMARKEDET:

<p>Vi er representert med følgende leverandører:</p> <p>abc ASKO ELTO KENWOOD PHILIPS Panasonic Technics TELEFUNKEN Bang & Olufsen GoldStar DANCALL ERICSSON</p>	<p>ELTO 504</p> <p>KOMFYR m/rygg</p> <p>4 pl. 50 cm bredde</p> <p>MARKEDS-PRIS</p> <p style="font-size: 1.5em; font-weight: bold; color: red;">2590.-</p> <p>Høstrebau 100.- Månedsløse 129.-</p>	<p>abc</p> <p>VAFFEL-JERN</p> <p>m/termostat</p> <p>MARKEDS-PRIS</p> <p style="font-size: 1.5em; font-weight: bold; color: red;">299.-</p>	<p>Fischer</p> <p>VIDEOKAMERA</p> <p>MARKEDS-PRIS</p> <p style="font-size: 1.5em; font-weight: bold; color: red;">4990.-</p> <p>Månedsløse 199.-</p>	<p>Hot line</p> <p>TRICISION</p> <p>MOBILTELEFON</p> <p>NMT 900</p> <p>Komplet for bil, enhetssett eller som bærbar telefon</p> <p>MARKEDS-PRIS</p> <p style="font-size: 1.5em; font-weight: bold; color: red;">5988.-</p> <p>Inkl. mva. Månedsløse 299.-</p>
<p style="text-align: center; font-weight: bold; color: white; background-color: black;">HOS OSS HAR DU GRATIS KASKO</p> <p>VI GIR DEG 1 ÅRS GRATIS KASKO!</p> <p>Kan forlenges mot rimelig tillegg.</p> <p>Dekker fell, skader, tyveri og hendelige uheld.</p> <p>Lav egenandel.</p>		<p style="text-align: center; font-weight: bold; color: white; background-color: black;">LEIE? NYHET HOS OSS!</p> <p>Nå kan du leie radio - TV - video - kamera - parabol - husbold-ringsapparat - mobiltelefoner - teletax (alt vi selger som koster over kr 2000.-). Leiestid min. 1 år. Meget gunstig leie - til levering og gratis service i leiestiden. Lei av helle vårt brede varesortvalg - til markedspris gunstigste priser!</p>		
<p><small>Finansiering er enkelt hos oss! 48 samarbeidende med Kjerne Kjerneleiekoper som er spesialister på finansiering av forbruksgoder. Betaling med 0,- kontant og avdrag fra kr 250,- pr. mnd. 4% tar de aller fleste Kjerne kreditt- og betalingskøper hos oss. Småk med oss om hvordan du kan betale - vi har en løsning for de fleste.</small></p>		<p style="text-align: center; font-weight: bold;">Kjært for god service fra 1959</p> <p style="text-align: center; font-weight: bold; color: red;">Magne Kviserud a/s</p> <p style="text-align: center; font-size: 0.8em;">Storgaten, Mysen, tel. 99 66 07 44</p>		

Utstillerne på Momarkedet annonserte supertilbud i egen markedsavis. Magne Kviserud var en av flere trofaste utstillere gjen-nom mange år. Denne annonsen er fra markedsavisen i 1992